

درس ششم

صبر

صبر و بردباری یکی از صفات نیکو و از فضائل نفسانی است که سزاوار است سالک الی الله بدان آراسته گردد. در کتاب‌های اخلاقی صبر تعریف شده به:

استقامت و استحکام نفس در پیشامدهای دشوار و رخداد مصیبت‌ها؛ به این که در هنگام دشواری و مصیبت مقاوم باشد و از سعه صدر و ظرفیت زیاد خارج نشود و همان طمأنینه و سرور پیشین خود را حفظ کند و زبانش را از شکایت و اعضای بدنش را از حرکات غیرمتعارف، باز دارد. این صبر در برابر امر و اتفاق ناپسند است و ضد صبر جزع و بی‌تابی است.^۱

توان خویشتن‌داری و کنترل نفس در برابر فشارها و مشکلات، همان صبر و شکیبایی و بردباری است، و به عبارتی دیگر:

صبر ملکه‌ای نفسانی است که مانع اضطراب و تزلزل انسان می‌باشد و از رفتار غیرمتعارف او جلوگیری می‌کند.^۲

جایگاه صبر در میان صفات حسنه و فضائل نفسانی، جایگاهی ویژه و برجسته می‌باشد، به گونه‌ای که به آن صفت «ام الفضائل» داده شده است. چرا که تحصیل دیگر فضائل و صفات حسنه، متوقف بر صبر داشتن می‌باشد، انجام طاعات و نیز ترک معاصی و محرمات، نیازمند تحمل سختی‌ها و دشواری‌ها و تحمل و خویشتن‌داری است و اگر این فضیلت اساسی نباشد، آراستگی به دیگر فضائل و پیراستگی از رذائل شدن نمی‌باشد.^۳

همین حقیقت و جایگاه ویژه، در حدیث امام صادق^۷ بیان شده است: «الصبر من الایمان بمنزله الرأس من الجسد، فاذا ذهب الرأس ذهب الجسد، كذلك اذا ذهب الصبر ذهب الایمان»^۴ صبر و بردباری در کلیت ایمان به مانند سر برای بدن می‌باشد، چنانکه با از بین رفتن سر، بدن نیز از بین می‌رود؛ همچنین با از میان رفتن صبر و شکیبایی، ایمان نیز از میان می‌رود.

۱. جامع السادات، ص ۶۴۴.

۲. دراسات فی الأخلاق، ج ۳، ص ۳۵۲.

۳. ر.ک. به: دراسات فی الأخلاق، ص ۸۷.

۴. الکافی، ج ۲، ص ۸۷، باب الصبر، ح ۲.

درجات و مراتب صبر

معلمان اخلاق و مریبان نفوس برای صبری که گفته شد «امّ الفضائل» است، اقسام و مراتب و درجاتی بیان کرده‌اند که آگاهی از آنها و توجه بدان‌ها لازم و مفید است. از یک نظر صبر دارای سه قسم می‌باشد و از نظر دیگر صبر درجات و مراتبی دارد. اقسام صبر را، سه قسم ذکر کرده‌اند:

صبر در برابر معصیت و گناه، صبر در برابر دشواری‌های اطاعت پروردگار متعال، صبر در برابر معصیت.^۵

مؤمن سالک در برابر مصیب و بلا، صبر پیشه می‌کند و از شکایت و جزع و بی‌تابی پیش دیگران خودداری می‌کند. چنانکه در مقام اطاعت اوامر الهی و تحصیل رضایت پروردگار هم باید بردبار و صابر باشد تا نفس اماره عنان از دست او نگیرد و او را تباه نسازد. صبر و بردباری در مقام ترک معصیت هم بسیار مهم است، اگر انسان خود را نساخته باشد و نفس خود را تهذیب نکرده باشد و کنترل آن را نداشته باشد، افسار گسیخته، گرفتار معاصی می‌شود.

لبّ سخن در صبر این است که اختیار نفس انسان در دست خود الهی او باشد، نه اینکه گرفتار نفس اماره افسار گسیخته شود. امام خمینی بر این باور است که افسار گسیختگی در دو مقام اتفاق می‌افتد که صبر در یکی آسان ولی در دیگری مشکل یا مشکل‌تر است:

مقام اول که صبر در آن آسان است، افسارگسیختگی در ترک طاعات است، و صبر در این مرحله، مقاومت با نفس و شیطان کردن و اتیان کردن دستورات الهیه است، با حدود شرعیه و شرایط و آداب قلبیه که اتیان به این شرایط و قیام به این آداب از مشکلات است ... مقام دوم که مشکل‌تر است صبر در آن، افسارگسیختگی پس از اتیان عمل و اطاعت است که نفس خود نگهدار باشد، به طوری که قیام به آداب و شرایط ظاهره و باطنه عمل، عنان را از دست نگیرد و او را مبتلا به عجب و کبر و دیگر توابع آن نکند.^۶

مشکل‌تر بودن صبر و پس از انجام عمل به این خاطر است که چه بسا شیطان و نفس اماره مدتی طولانی ایشان را به انجام اعمال صالحه و اتصاف به اخلاق نیکو و پسندیده و پیروی از شریعت مطهره، دعوت کنند به این امید که او به بیماری‌های روحی عجب و یا غرور گرفتار شود و با خودپسندی، نفس خود را تباه کرده، اعمال صالح انجام داده را نیز نابود سازد.

^۵ دراسات فی الأخلاق، ج ۳، ص ۳۶۱.

^۶ شرح حدیث جنود عقل و جهل، ص ۴۱۳.

نتایج صبر

صبر و بردباری در برابر ناملازمات است و این حقیقت در همه اقسام صبر وجود دارد، یعنی زندگی انسانی در دار دنیا ترکیبی از خوشی و ناخوشی، اتفاقات و حوادث شیرین و رخدادها و حوادث تلخ، می‌باشد. چنانکه در باطن نفس آدمی هم میان دو قطب خداخواهی و حق‌طلبی و کمال‌جویی با هواپرستی و دنیاطلبی، نزاع و کشمکش وجود دارد و این جدال و نزاع خود را در مقام انجام طاعات و اعمال صالح و یا آراسته بودن به اخلاق صالح و نیز در مقام ترک گناه و معصیت و زشت‌کرداری و بداخلاقی، خود را نشان می‌دهد. صبوری کردن و بردبار بودن، یعنی در برابر حوادث تلخ و اتفاقات ناگوار از اضطراب و تشویش و گله و شکایت پرهیز کردن. صبر داشتن یعنی در برابر وسوسه‌های به ظاهر خوشی‌های زودگذر دنیا مقاومت کردن و تابع هوای نفس نشدن. صابر بودن یعنی تحمل دشواری‌های انجام اعمال صالح و طاعات الهی. پس «صبر» اکسیری است که سختی‌های زندگی و دشواری‌های سیر و سلوک طریق حق را آسان می‌کند و حتی آنها را مطلوب و خواستنی می‌سازد.

صبر کلید ابواب سعادات و سر منشأ نجات از مهالک است. بلکه صبر بلیات را بر انسان آسان می‌کند و مشکلات را سهل می‌نماید و عزم و اراده را قوت می‌دهد و مملکت روح را مستقل می‌نماید و جزع و بی‌تابی، علاوه بر عاری که خود دارد و کاشف از ضعف نفس است، انسان را بی‌ثبات و اراده را ضعیف و عقل را سست می‌کند.^۷

اضطراب‌های باطنی و گله و شکایت زبانی و حرکاتی که با صبوری و شکیبایی ناسازگار است، حکایت از ضعف ایمان می‌کنند و اگر ادامه یابد به بغض با حق تعالی هم منجر می‌شود که باید از آن به خدای متعال پناه برد. یعنی جزع و بی‌تابی و در مقام رخداد مصیبت یا انجام طاعت و ترک معصیت و ثبات و مقاومت نداشتن، نشانه ضعف یا فقدان ایمان است.

البته در میان سه نوع صبر، از نظر فضیلت تفاوت وجود دارد و بعضی از اقسام آن با فضیلت‌تر از اقسام دیگر می‌باشد.

امام خمینی مستند به حدیثی نبوی می‌گوید:

از این حدیث شریف معلوم می‌شود که صبر بر معصیت افضل است از سایر مراتب صبر، چه که هم درجات آن بیشتر است و هم سعه بین درجات بسیار زیادتر است.^۸

^۷. شرح چهل حدیث، ص ۲۶۲.

^۸. شرح چهل حدیث، ص ۲۶۶.